

[Henk te Velde: Regentenmentaliteit. Hoe Nederlands is politiek in Nederland?]

Mijnheer de Rector Magnificus, Zeer Gewaardeerde Toehoorders,

Ik heb altijd gedacht dat het zwarte schaap per definitie een opvallende uitzondering is. De Nederlandse geschiedenis wordt echter bevolkt door een kudde zwarte schapen. U kent ze allemaal goed, het zijn de regenten uit de Republiek, tegenwoordig het meest bekend vanwege de regentenmentaliteit die zij tot op de dag van vandaag in de Nederlandse politiek hebben achtergelaten. Af en toe is er wel iets aardigs gezegd over regenten. ‘Moderne regenten’ zijn volgens een hedendaagse politicoloog goede bestuurders die ook nog kunnen luisteren.¹ Maar rehabilitatie van de term is onbegonnen werk, de negatieve lading ervan is te sterk. Sinds het verzet van de jaren zestig tegen het paternalisme van verzuilde bestuurders staat het begrip regent voor ongeveer alles wat er verkeerd is aan de Nederlandse politiek. Toen het er in 1977 op leek dat Joop den Uyl bij de onderhandelingen over zijn tweede kabinet (dat er uiteindelijk niet kwam) de wensen van zijn partij zou negeren, klonken prompt de verwijten van ‘het regenteske patroon dat de PvdA weer steeds meer ging vertonen’ en van het ‘flinkheidsgedoe van de pseudo-regenten’.² Daarna werd een tijd iets minder vernomen over regenten, maar vanaf de jaren negentig en vooral de laatste jaren staan de kranten er weer vol over. In de jaren zestig werd Willem Drees al het ‘archetype van de regent’ genoemd.³ Toen Wim Kok in de jaren negentig met Drees werd vergeleken, was Pim Fortuyn er snel bij om Kok ook als regent met Drees te vergelijken in een column met de titel ‘Nieuwe regenten’. De nationalist Fortuyn kon best iets aardigs ontdekken in de zeventiende-eeuwse regenten die vrijheid en tolerantie hadden gestimuleerd en die Nederland volgens hem tot ‘een baken van licht en beschaving’ hadden gemaakt. Maar in hun ‘eigen politieke sfeer en instituties’ moest men hedendaagse regenten niet tegenkomen. Daar leefden ze onder de ‘Haagsche (sic!) Kaasstolp’ in een ‘gesloten wereld met autistische trekjes’.⁴ Na Fortuyn is de strijd tegen de regentenmentaliteit opnieuw opgelaaid. Alle politieke partijen zetten zich nu af tegen de regentenmentaliteit in bestuur en politiek. Sinds Fortuyn is vooral de PvdA regentesk gedrag verweten en veel leden van de PvdA stemmen graag in met het koor van de critici, bijvoorbeeld naar aanleiding van het standpunt van de fractie in de Eerste Kamer over de gekozen burgemeester.⁵

De lijst met voorbeelden is naar believen uit te breiden⁶, en aan de historicus dringt zich dan de vraag op waar deze kwalificaties vandaan komen en wat ze betekenen. Regentesk is tegenwoordig niet veel meer dan een synoniem voor een arrogante en autistische houding, maar daarop bezit de Nederlandse politiek toch niet het alleenrecht? Nu is het een illusie te denken dat publieke beeldvorming ontkracht kan worden door alleen historisch onderzoek. Vandaag kan ik hoog of laag springen, maar de Nederlandse politiek zal voorlopig nog wel het verwijt van regentendom te horen krijgen. Het neemt niet weg dat er wel enkele intrigerende kwesties liggen die ik vandaag met u wil doornemen.

Daar is ten eerste de ontwikkeling van het oordeel van historici over de regenten en de omslag daarin in de jaren zestig. Dan is er, ten tweede, juist *vanaf* de jaren zestig het nieuwe politicologische en in het verlengde daarvan het hedendaagse populaire oordeel over regenten. In de populaire perceptie speelt het verleden in feite nauwelijks een rol. De derde vraag is daarom wat er dan achter de vrijwel unanieme hedendaagse afwijzing van regenten en regentengedrag steekt, als het niet gebaseerd is op een historisch oordeel. Vooral de impliciete voorstelling van politiek die eruit spreekt, vraagt daarbij de aandacht. Ten vierde is duidelijk dat historici niet zomaar de populaire uitspraken over de regentenmentaliteit als uitgangspunt voor onderzoek kunnen nemen, maar eerst kritisch de clichés moeten onderzoeken. De afstand die daarvoor nodig is, kan, ten vijfde en ten slotte, zoals ik zal betogen, een stimulans zijn voor een geschiedenis van de vaderlandse politiek in een internationale context.

Het oordeel van de historici

Ik begin mijn speurtocht in de late achttiende eeuw. Volgens het huidige oordeel trekken regenten zich te weinig aan van kiezers; historisch gezien is interessant dat er aan de klassieke regentenpolitiek een einde kwam toen verkiezingen in moderne zin werden geïntroduceerd. De regenten van de Republiek van de zestiende tot de achttiende eeuw waren immers bekleders van bestuurlijke ambten die hun machtsbasis in de steden hadden⁷ en *niet* volgens moderne verkiezingen hun ambt verwierven. Aan het einde van de achttiende eeuw maakte de vestiging van de nationale eenheidsstaat een einde aan lokale autonomie, tastte die de oligarchie van de regenten aan en werden verkiezingen ingevoerd. Daarvoor had bijvoorbeeld Joan Derk van der Capellen al moderne verkiezingen bepleit in het beroemde pamflet *Aan het volk van Nederland*, waarnaar Fortuyn later nog een van zijn publicaties zou noemen. Van der Capellen keert zich vooral tegen de stadhouder. Het probleem van de regenten is vooral dat ze feitelijk door Oranje benoemd in plaats van door het volk gekozen worden. Van der Capellen zegt: ‘In landen daar het volk zyne eigen Regenten en Amptenaren verkiest, is elk, die eenig fortuin of emplooi zoekt, genoodzaakt zig wel en deugdzaam te gedragen, beleefd, vriendelyk en gediensstig te zyn tegen zyne medeburgeren, en vooral zig een voorstander van ’s Lands vryheid en welvaart te toonen’.⁸ Het is een analyse die de Franse revolutionair Mirabeau in zijn studie van Holland enkele jaren later wel ongeveer deelde – hij wilde een democratie, maar dan wel met de bijmenging van aristocratie door verkiezingen – en die bijvoorbeeld ook spreekt uit een centrale tekst van de opstandige Patriottenbeweging uit die jaren, de *Grondwettige herstelling*.⁹ Die zoekt de oorzaken van de rampen die het land teisteren vooral in de ‘onafhankelijkheid der Regenten van het volk, dat zij representeeren’. Als er goed geregelde verkiezingen zouden zijn, zou het ‘vertrouwen tusschen de Regenten en het Volk’ worden hersteld, ‘en het groot kunstwerktuig van den Staat gaat [dan] behoorlyk vanzelf’.¹⁰

Dit zijn geen plannen voor directe democratie. Men verwachtte zo veel van verkiezingen, omdat verkiezingen samen met de pers ambtsdragers konden controleren. Zo zou dan werkelijk een opgewekt politiek leven mogelijk worden. Dat laatste bleek echter tegen te vallen. Over het politieke leven heerste telkens ontevredenheid, in de Bataafse Republiek, in de decennia na de invoering van de Grondwet van 1848, na de invoering van het algemeen kiesrecht in 1917-1919, in de jaren zestig, en recentelijk. Vooral vanaf de jaren zestig hebben critici de oorzaak van de politieke malaise die zij waarnamen gezocht in de geslotenheid en manier van politiek bedrijven van de elite.

Historici kritiseerden aanvankelijk echter niet zozeer de houding tegenover de kiezer, maar heel andere gebreken van de regenten uit de Republiek. In de jaren 1860 wond Robert Fruin zich op over de bestuurlijke misstanden waaraan de regenten zich hadden schuldig gemaakt. ‘Men kent de regenten van de oude republiek te weinig’, merkte hij op. ‘Men schroomt bijna ze te leren kennen. Men vindt het onbetamelijk de gebreken van het voorgeslacht bloot te leggen.’¹¹ En met afschuw schetste Fruin vervolgens alle bestaande ‘kuiperijen’. Een van de ergste vond hij de zogenaamde ‘contracten van correspondentie’. Dit waren schriftelijke afspraken waarbij regentenfamilies en regentenfamilies de banen onderling verdeelden. Ook werden roosters opgesteld die vaststelden wie wanneer aan de beurt was voor een functie, bijvoorbeeld als burgemeester.

Fruin vond het allemaal bijna te pijnlijk om erover te schrijven. Enkele decennia later zou Johan Elias in de inleiding van een studie over de Amsterdamse regenten uitvoerig zeggen wat Fruin alleen nog maar had aangeduid: ‘Elke stad was het tooneel van onafgebroken kuiperijen en intriges, waarbij familieveten een hoofdrol speelden. Het is geen aantrekkelijk beeld dat zich aan ons oog voordoet, wanneer wij het wagen den geheimzinnigen sluier op te lichten, waarmede de regenten der Republiek gewoon waren

hunne officieele en officieuze bemoeiingen in de raadzaal en daarbuiten, te omhullen: de rotte plekken in onze regeeringsinstellingen komen dan in al haar afzichtelijkheid aan den dag. Zwaarder dan het landsbelang woog bij vele regenten het belang van den eigen familiekring. Heerschzucht, afgunst, ambtsbejag en baatzucht joegen de regeeringsgeslachten tegen elkander in 't harnas: de onevenredigheid tusschen de grootsche lijnen van onze vaderlandsche geschiedenis en het kleinzielige en egoïstische van datgene wat in de steden achter de schermen voorviel, maakt op ons een zonderlingen indruk.'¹²

Fruin baseerde zich op studies van De Witte van Citters die een boek publiceerde over de contracten van correspondentie die in zijn ogen 'te onzedelijk schijnen om zelfs mondeling te worden aangegaan'.¹³ Sinds deze studie en Fruins opstel ontbreken ze in geen enkele studie over de regenten.¹⁴ En tot de jaren zestig veranderde de aard van die beschouwingen niet fundamenteel. In handboeken was de toon weliswaar zakelijker dan bij Fruin, maar de strekking was veelal gelijk. Het ging om een vorm van aristocratisch bestuur door een gesloten kaste die op eigen voordeel uit was. Aanvankelijk ging dit nog redelijk, maar in de achttiende eeuw werden de nadelen van de oligarchie steeds duidelijker. De regenten werden pedant en deftig, joegen nog meer hun eigenbelang na en kuisden en kibbelden steeds meer, en hun politiek was kortzichtiger dan ooit.

Dit is ongeveer het oordeel van P.J. Blok, opvolger en leerling van Fruin.¹⁵ Maar later zou Pieter Geyl, die tegenover Oranje graag partij trok voor de regenten, ook niet wezenlijk anders oordelen. Hoewel hij al in 1938 schreef dat 'regentenmentaliteit' behoorde tot de 'conventionele termen, die in onze geschiedschrijving meer duisternis dan licht gebracht hebben',¹⁶ was ook hij niet origineel in zijn oordeel. Hij legde de nadruk op de hypocrisie van de regenten die ware vrijheid propageerden, maar ondertussen onderling de baantjes verdeelden. Wel zei hij wat meer over de goede kwaliteiten van de regenten en meende hij dat nepotisme en corruptie in monarchieën als Engeland en Frankrijk nog veel erger waren.¹⁷ Dat was blijkbaar niet het oordeel van Jan en Annie Romein in hun *Lage landen*. De Romeins zagen in de Republiek een allesoverheersende handelsmoraal en zeiden over de contracten van correspondentie: 'Zelden is ergens een heersende klasse er, althans van zich zelf, zo cynisch voor uitgekomen, dat regeren kan betekenen: de buit verdelen.'¹⁸

Het zou niet moeilijk zijn de reeks van negatieve commentaren op de regentenstand verder uit te breiden. Van Van Vloten in de negentiende eeuw, via Van Ravesteyn in het begin van de twintigste tot Rogier omstreeks 1950 is de kritiek niet van de lucht.¹⁹ Al in de jaren 1940 schreef Huizinga: 'Onze vaderlandse geschiedenis heeft zich sinds lang gewend om de fouten van deze "regentenklasse" zeer scherp te beoordelen.' Maar, zegt hij, 'men kan veilig beweren (...) dat zowel de omkoopbaarheid als de omslachtigheid en langzaamheid in de meeste overige landen erger euvelen waren dan hier te lande, waar iedereen in zekere zin er met de neus op zat.'²⁰ Omstreeks 1960 voelde de rechtshistoricus Fockema Andreae zich geroepen de regenten uit de Republiek in bescherming te nemen tegen alle kritiek: 'De regent die zijn bevolking met zachtheid leidt langs bekende paden gelijk de herder zijn schapen – dat is het oud-vaderlandse bestuursideaal waaraan de werkelijkheid bijna altijd heeft beantwoord'.²¹ De zalvende verwoording verbindt Fockema Andreae met een oudere generatie, maar hij stond toch aan het begin van een kentering van het oordeel over de regenten uit de Republiek, dat vanaf de jaren zestig in feite geleidelijk wat positiever zou worden, terwijl ondertussen het publieke en politicologische oordeel over regenten zoals nog zal blijken uitgesproken negatief werd.

Het in 1961 verschenen proefschrift van Daan Roorda over 'partij en factie' in de zeventiende eeuw betoogt dat de regenten zich vooral door praktische belangen lieten leiden. Roorda's studie is het uitgangspunt geweest voor de moderne studie van de regenten die niet moralistisch maar zakelijk probeert te begrijpen hoe hun wereld functioneerde. Gek genoeg heeft Roorda in navolging van politicologen later opmerkingen gemaakt over de 'schier

onuitroeibare regentenmentaliteit bij veel [Nederlandse] bestuurders' en over het ontstaan van deze mentaliteit vanaf de late zestiende eeuw.²² Deze uitlatingen tonen hoe gemakkelijk ook de historicus zwicht voor het argument van de eeuwenoude continuïteit; het lijkt immers ook zo'n mooie methode om de relevantie van de geschiedwetenschap voor het heden te laten zien.

Dit was nu juist niet wat Roorda zelf had bij te dragen. Hij trachtte het regentenbestuur in de Republiek in zijn eigen termen te begrijpen. Partijvorming en politisering, opgevat als de ideologische mobilisatie van outsiders, waren voor regenten verwerpelijk. Bestuur was voor de insiders, die facties, dat wil zeggen belangengroepen, vormden. Deze facties waren erop gericht de bestuurlijke ambten binnen de familie te houden, en conflicten te vermijden die tot onrust onder de niet-bestuurders zouden leiden. Veel sympathie voor bemoeienis van de burgerij met het stedelijke bestuur bestond er niet. Deze situatie leidde tot familieregering, nepotisme, omkoperij en verkoop van ambten. Roorda vond dat op zichzelf niet prijzenswaardig, maar hij relativeerde het door erop te wijzen dat de tijdgenoten er genuanceerd over dachten. Roorda maakte een onderscheid tussen praktijken die ook in de ogen van de tijdgenoot niet door de beugel konden en andere die men misschien niet in alle opzichten toejuichte, maar die wel een nuttige functie vervulden. Hij wees erop dat contracten van correspondentie soms in de tijd zelf gewoon officieel werden vastgelegd.²³ Zo erg vond men het toen blijkbaar niet en zo geheimzinnig was de sluier niet die er volgens Johan Elias over lag. Achteraf kunnen we de contracten van correspondentie misschien het beste vergelijken met het verdelen van burgemeestersposten, voorzitterschappen van Eerste en Tweede Kamer of van de NOS over de partijen van tegenwoordig: niet iets waar we trots op zijn, maar wel iets wat erbij hoort.²⁴

Die relativering had tot dan toe ontbroken in de beschouwingen van historici over de regenten. Roorda wees op het tijdgebonden karakter van de kritiek op de regenten. Dat was een belangrijk punt: veel ervan zegt evenveel over de tijd waarin die wordt geuit als over de tijd van de Republiek zelf. Roorda baseerde zich vooral op een kort daarvoor verschenen dissertatie over Fruin.²⁵ De auteur daarvan hamert op Fruins neiging de negentiende-eeuwse constitutionele monarchie als de maat van alle dingen te beschouwen en op wat hij zijn 'Victoriaanse' moraal noemde: daarom verdedigde Fruin Oranje tegenover de regenten en moest hij niets hebben van hun bestuurspraktijk. Daar zit zeker wat in, maar ik denk dat het onvolledig is. Ook volgens de auteur was Fruin aanvankelijk nog opvallend mild over de regenten. Fruin schrijft dat Nederlanders van nature gezagsgetrouw zijn en weinig zin hebben zelf te besturen. 'De regenten hebben [dus] niet, zoals dikwerf beweerd is, bij het stichten van het gemeenebest aan het volk zijn rechten ontfroefd: zij hadden slechts te aanvaarden wat het volk hun gaarne overgaf.'²⁶

Tussen deze zinnen en zijn verontwaardiging over de contracten van correspondentie liggen slechts enkele jaren. Het verschil moet mijns inziens vooral verklaard worden uit Fruins opvatting van politiek en bestuur. Hij was een conservatieve liberaal die goed bestuur belangrijker vond dan democratie.²⁷ In zijn ogen had de bevolking niet per se recht op stemrecht maar wel op goed bestuur. Zo keek hij ook naar de Republiek. Kiesrecht was voor een volwaardige politieke gemeenschap belangrijk, maar dat de bevolking formeel geen inspraak had was nog tot daaraan toe, zeker zolang ze geen blijk gaf stemrecht te eisen. Dat de regenten echter vervolgens handklap speelden in plaats van de bevolking het bestuur te geven waarop ze recht had, dat was pas echt erg. Fruins mengeling van verbazing en verontwaardiging klinkt ook door in het lange citaat van Elias dat ik hiervoor aanhaalde. Eigenlijk was het onverdraaglijk. De regenten hadden het in de Republiek zo goed voor elkaar. Een wereldmacht, ook nog een economische reus, en dan zulk egoïsme, het was al te ergerlijk! Hoewel ook andere geluiden voorkwamen, bleef deze kritiek domineren tot na 1950. In die tijd relativeerde een historicus zijn kritiek op de regenten door te zeggen dat niet

iedereen corrupt was. ‘Er waren regenten wier integriteit even groot was als die van een Brits ambtenaar, of van een Nederlands ambtenaar van voor de Tweede Wereldoorlog.’²⁸ Je ziet hem denken: waren al die regenten maar zeventiende-eeuwse versies geweest van Willem Drees, die ook zo’n vooroorlogse kwaliteit bezat. Zo bleef het commentaar op de regenten tijdgebonden.

Ook Roorda’s commentaar was dat. Rond 1960 waren de verwachtingen tegenover bestuurders niet meer zo hoog gespannen. Zij voldeden niet per se aan hogere eisen dan de gemiddelde burger en men moest begrijpen dat in de politiek van de Republiek populariteit voor een bestuurder niet van belang was. Belangrijk was dat hij met zijn gelijken tot overeenstemming kon komen. Daarom bestonden er zoals gezegd rond het bestuur vooral facties voor insiders en geen (moderne) op ideologie gebaseerde ‘partijen’ die ‘outsiders’ mobiliseerden.²⁹ In deze voorstelling klinkt zelfs iets door van de end-of-ideology-stemming van de late jaren vijftig. Roorda geloofde blijkbaar ook zelf niet meer zo in de kracht van beginselpartijen.

Sinds Roorda is het onderzoek naar de regenten verder geprofessionaliseerd. Het ging sindsdien vooral om onderzoek naar een interessante maatschappelijke en culturele categorie, die zonder al te veel vooronderstellingen werd onderzocht. Er werd bijvoorbeeld nog eens goed uitgelegd dat de regenten een principieel aristocratische visie op de politiek hadden die ook onder andere groepen niet echt omstreden was: bestuur was iets voor een elite en regenten vonden ‘dat ieder regent deel in de avantagien van de regering behoorde te hebben’.³⁰ Of er werd betoogd dat de regentenheerschappij met zachte drang en patronage vooral rust en orde en goedkoop bestuur wilde zeker stellen.³¹ Of er werd duidelijk gemaakt dat de behoefte aan status met zich mee bracht dat het percentage gestudeerden en dan vooral juristen onder de regenten in de achttiende eeuw de negentig bereikte (overigens een vergelijkbaar percentage als onder negentiende-eeuwse Kamerleden).³² De politieke ideeën en het politieke gedrag van de regenten werden hier hoofdzakelijk onderzocht als onderdeel van een regentenstrategie die erop gericht was hun sociaal-culturele, financiële en bestuurlijke positie te handhaven. Het ontbreken van moderne noties van politiek hoorde hierbij.

Deze gedepolitiseerde analyse die de regenten in hun tijd plaatste, strookte met de afname van het belang van de politieke rol van historici sinds het einde van de verzuiling. De historici die het langste vasthielden aan het aloude negatieve oordeel over de regenten, waren zij die aan hun onderzoek naar het politieke verleden een directe kritische boodschap voor het heden verbonden en zij die het kortzichtige bestuur van de regenten in verband brachten met de economische achteruitgang van de Republiek.³³ Vanaf de jaren zeventig volgden historici in hun analyse van de wording van de Nederlandse politiek echter eerder politicologen dan omgekeerd. Zo volgde Schöffner in 1973 de analyse van de politicoloog Hans Daalder door te spreken van ‘de traditie van de regentenmentaliteit’ die ‘door alles heen behouden’ bleef. Hij benadrukte daarvan overigens vooral de positieve kant van rustig en zorgvuldig bestuur, die daaruit naar zijn opvatting in de negentiende en twintigste eeuw gegroeid was.³⁴

Politicalogisch en populair oordeel vanaf de jaren zestig

Inmiddels was de algemene en de politiek-wetenschappelijke weerzin tegen regenten flink toegenomen. Tot de jaren zestig was de uitspraak dat een politicus een ‘regent’ nog vaak positief bedoeld. In de jaren dertig moest een sociaal-democratische leider volgens partijgenoten ‘in de goede zin des woords regent kunnen zijn’.³⁵ In die tijd werd het begrip enerzijds gebruikt voor de sociaal-democratische wethouder Wibaut en de nouveau riche Colijn om hen als daadkrachtige bestuurders te typeren, en anderzijds voor lieden van deftige komaf die een paternalistische bestuursstijl met de paplepel hadden meegekregen (dat laatste gold zeker niet per se als negatief). Nog in de jaren vijftig was de lading van het woord regent

heel anders dan bij Fortuyn. Een katholiek dagblad zei toen over Drees: ‘Zelfs voor hen, die het met zijn politieke inzichten niet eens zijn is deze regent een voorbeeld voor het land door zijn eenvoud, ijver en zijn soberheid.’³⁶ Een omkering in waardering van het regentenbestuur heeft zich ook bij de oudere katholieke premier Ruys de Beerenbrouck voorgedaan. Wie hem in het interbellum wilde prijzen, zei dat hij het ‘echte regentenbloed’ bezat of ‘een typische regentenfiguur’ was.³⁷ Toen echter vele jaren later Ruud Lubbers een poging ondernam Ruys te herwaarderen, spande hij zich juist in om te tonen dat hij géén regent was, maar open en communicatief.³⁸

Nu was er ook vroeger wel kritiek op regenten. Als Drees omstreeks 1960 een regent genoemd werd, kon dat ook betekenen dat hij een droog, fantasieloos bestuurder was.³⁹ Al in de jaren twintig had de oude socialist Troelstra zijn opvolger als partijleider Albarda gewaarschuwd dat hij geen regent moest worden: ‘De leider van een soc. dem. fractie in het Parlement moet vóór alles voeling houden met de massa daar buiten. In zijn woord moet steeds weer tot uiting komen, wat deze aan idealen gevoelt. Een *regent* moet hij niet zijn; wel een strijder, een *volkstribuun*.’⁴⁰ In deze tegenoverstelling van regent en volkstribuun is al een voorafschaduwning te zien van het commentaar dat vanaf de jaren zestig in bredere kringen zou worden gehoord.

In 1964 introduceerde de politicoloog Daalder met zijn oratie het begrip regentenmentaliteit in de wetenschap. Hij verstond er de gedachte onder van Nederlandse bestuurders ‘dat gezag zichzelf legitimeert’ en dat zij dus geen politieke verantwoordelijkheid behoeften af te leggen. Oude regententradities zouden beter bij de wereld van het recht dan die van de partijpolitiek passen, en ze zouden depolitiseren, collegiaal in plaats van eenhoofdig bestuur en koppig vasthouden aan eigen bevoegdheden in de hand werken. Samen bepaalden ze een ‘antipolitieke traditie’, zoals Daalder het al noemde in de jaren vijftig. Bij veel gelegenheden heeft hij gewezen op de ‘doorwerking van een oud-Nederlands pluralisme’ en in het algemeen op ‘het blijvende effect van vroegere ervaringen’.⁴¹ Daalder is politicoloog en was allereerst geïnteresseerd in verklaring van het actuele politieke gedrag. Het ging hem niet om het verleden als zodanig, maar om de doorwerking daarvan en de erdoor gevormde tradities. Als vanzelf legde hij dus de nadruk op de continuïteit in de geschiedenis. Hoewel hij in zijn oratie wees op de kleuring van de regententradities door de negentiende eeuw, gingen deze tradities volgens hem toch in wezen veel verder terug.

Dit was wetenschap, maar enkele jaren later werd ‘regent’ ook een gevleugeld begrip in de politieke en culturele vernieuwingsbeweging van de jaren zestig. In Amsterdam keerde Provo zich tegen de regentenmentaliteit en Harry Mulisch schreef met *Bericht aan de rattenkoning* het meest ambitieuze pamflet tegen de regenten uit de Nederlandse geschiedenis. Regenten bleken overal te zitten, in het bestuur en de politiek, bij de politie maar ook in de letterkunde, ja zelfs bij Provo. De Provo’s Roel van Duyn en Jasper Grootveld waren al hard op weg regenten te worden. Ergens in zijn boek bespeurde Mulisch in een moment van zelfinzicht ook bij zichzelf de verleiding van de regentenmentaliteit. De regent was iemand die door het GEZAG was besmet, hij was weliswaar geen echte ‘fascist’ maar erg veel scheelde het ook weer niet. ‘Zoals de russen met de tsarenmentaliteit zitten’, zei Mulisch, ‘zo zitten wij met de regentenmentaliteit. Ik geef toe, dat wij zo gezien nog boffen, maar alleen zo gezien.’⁴²

In de ogen van Mulisch en alle protesterende Amsterdammers was burgemeester Van Hall het zwartste schaap van alle. Mulisch zei dat hij als ‘de telg uit een oeroud regentengeslacht’ misschien geen slechte man was, maar omdat hij nu eenmaal een koloniaal soort regent was, liet hij demonstraties uit elkaar slaan in plaats van te luisteren.⁴³ Van Hall, die in 1967 na de rellen bij het huwelijk van Beatrix en Claus door de regering tot aftreden werd gedwongen, droeg inderdaad een ominieuze naam. Wie precies toekeek, zag wel dat oeroud in dit geval nog geen twee eeuwen was, maar vanaf het einde van de achttiende eeuw

hadden de Van Halls in stads- en landsbestuur een grote rol gespeeld. En zoals de zeventiende-eeuwse regenten hadden ook de Van Halls hun machtsbasis in een stad, in dit geval Amsterdam. Toen de bankier Gijsbert van Hall in 1956 werd aangezocht als burgemeester, gold zijn verbondenheid met de stad als een belangrijk punt in zijn voordeel en was zijn familienaam geen bezwaar, integendeel. Maar in enkele jaren tijds veranderde dat. Zijn vrouw zei later dat termen als 'regent' en 'telg' bij hen thuis eerder alleen bij wijze van grap werden gebruikt. Inmiddels was het lachen hun wel vergaan. 'Ik moet er om lachen, maar misschien moet ik er ook om huilen', klaagde Van Hall. 'Ik kan er toch niets aan doen dat ik uit een familie van bestuurders kom.' 'Het is omdat ik toevallig Van Hall heet dat ze zeggen: regentenmentaliteit. Als ik Pieterse had geheten zouden ze daar eenvoudig niet over gedacht hebben',⁴⁴

Zo eenvoudig was het natuurlijk niet helemaal. Maar Van Hall had wel het ongeluk volstrekt de verpersoonlijking van de regent te worden. Toen hij vertrok, heette hij 'de laatste der regenten'.⁴⁵ In het blad van het Amsterdamse Provo verscheen in maart 1967 een kort verhaal over een 'regent' die als twee druppels water lijkt op Van Hall en evenals hij onderhandelt met oliemaatschappijen en vergadert over de politie. Deze regent ontmoet in de trein een femme fatale, die hij later tot zijn verbazing bij hem thuis terug vindt. Daar verandert ze in een feeks die hem met een zweepje te lijf gaat. Het verhaal loopt nog min of meer goed af als de 'met pleisters overdekte' regent en zijn vrouw 'elkaar schreiend in de armen' vallen, maar het is duidelijk dat Van Hall Provo's favoriete vijand was.⁴⁶

Van Hall zelf wilde modern zijn door de stad te besturen als een onderneming, enigszins zoals Den Uyl, een van zijn wethouders, er toen ook over dacht.⁴⁷ Hij had daarbij weinig oog voor de publieke kant van zijn functie en kon niet uit de voeten met de nieuwe vormen van democratisering en protest. Het werd er niet beter op toen een familielid een boek schreef over drie eeuwen familiegeschiedenis; de auteur bevestigde daarmee het beeld van een familie die altijd al tot de elite had behoord en het boek werd dankbaar geciteerd in beschouwingen over de burgemeester.⁴⁸ De burgemeester schreef op zijn beurt memoires die geheel in stijl waren. In de eerste alinea van het boek legt hij uit dat het altijd erg gezellig was in het ouderlijk huis aan de Keizersgracht en in het buitenhuis van de familie. Daarna was hij in Leiden rechten gaan studeren omdat zijn 'vader in zijn leven daar zeer veel nut van had gehad'. Aan de universiteit kende hij niet veel mensen, maar gelukkig kwam hij door 'enige hockeyvrienden' in een prettige eerstejaarsclub.⁴⁹

Voor wie ammunitie zocht tegen regenten, bevatte het boek genoeg materiaal, maar toen was Van Hall allang afgetreden. Medestanders hadden nog tevergeefs betoogd dat er eigenlijk niet zo veel tegen het begrip 'regent' was als daarmee een daadkrachtig bestuurder werd bedoeld, die wist wat hij wilde.⁵⁰ Ook Willem Drees vond zoets in burgemeesters en wethouders wel lovenswaardig.⁵¹ Maar het woord regent werd nu gebruikt door voorstanders van democratisering en democratisering betekende afstand nemen van traditioneel bestuur.⁵² Een politicus moest, zoals Troelstra had gezegd, eerder volkstribuun zijn dan regent. Als een politicus alleen een regent was in de zin van fatsoenlijk bestuurder, schoot hij ernstig te kort.

De wisselwerking die sinds Daalders oratie is opgetreden tussen wetenschappelijke analyse en populaire perceptie⁵³ heeft tot misverstanden en dubbelzinnigheden geleid. Daalders collega Hans Daudt noteerde in 1967 dat diens term 'regentenmentaliteit' goed weergaf hoe weinig de wensen van de kiezer eigenlijk in de gevestigde politiek doorklonken. Toen vertrouwde hij nog op de mogelijkheid tot verandering.⁵⁴ Kort vóór de opwindings van 2002 meende hij echter nog steeds dat er in Nederland een 'regentensysteem [bestond] dat doet denken aan de Republiek sinds de zeventiende eeuw'. Het was een 'regentenstelsel met gegarandeerde grondrechten', maar geen democratie met vertegenwoordigers van het volk. Anders zou men functionarissen als de premier en de burgemeester wel rechtstreeks kunnen kiezen.⁵⁵ De journalist Gerard van Westerloo nam Daudts uitspraken als uitgangspunt voor

een alarmistisch getoonzette beschouwing waarin hij een reeks politicologen en anderen liet zeggen dat Nederland alleen nog in schijn een democratie was.⁵⁶ Inmiddels was het verkiezingstijd in 2002 en was men vrij ver verwijderd geraakt van Daalders rustige beschouwing.

Kritiek op regenten en opvatting van politiek

Ondertussen was de kritiek op de regenten nogal van karakter veranderd. Fruin en de historici die na hem kwamen kritiseerden de regenten omdat ze niet deden wat ze moesten doen, namelijk fatsoenlijk en onbaatzuchtig besturen. Kritiek op regenten was geen kritiek op autisme, maar kritiek op onfatsoenlijk bestuur.

Vanaf Daalder ging het om iets anders. Hij had geen kritiek op gebrek aan fatsoenlijk bestuur – fatsoen was voor hem misschien wel juist een kenmerk van Nederlands bestuur – maar wees erop dat politiek in Nederland veel te veel bestuur was. In de regentenmentaliteit die het bestuur op afstand hield van de bevolking, zocht hij een van de oorzaken van, zoals hij het noemde, ‘de Nederlandse lauwheid ten aanzien van het politieke leven’. De onderliggende gedachte was dat die lauwheid geen goede zaak was. Op termijn zou die zelfs ‘het gevaar van extremistische verleiding’ voeden.⁵⁷ Daalder wilde dus de vertegenwoordigende politiek activeren en tot een zaak van de hele bevolking maken. Het openbreken van verzuilde bestuurdersbastions was dus een goede zaak.

In de handen van anderen kon de kritiek op regentenmentaliteit een andere, in bepaalde opzichten zelfs tegengestelde lading krijgen. Als we bijvoorbeeld Mulisch’ *Bericht aan de rattenkoning* serieus nemen – ik ben er niet zeker van dat dat de ambitie van de auteur is of was – dan is kritiek op regenten namelijk in feite kritiek op alle vormen van vertegenwoordiging. Voor Mulisch waren niet alleen Drees en de burgemeester regenten, maar ook de leden van de Tweede Kamer, en zelfs Roel van Duyn op het moment dat hij min of meer namens de Provo’s met de politie overlegde. Als Mulisch zijn zin had gekregen en iedereen had kunnen uitschakelen die hij als regent beschouwde, was politiek onmogelijk geworden in de klassieke betekenis van een apart domein waarin vertegenwoordigende politiek bedreven wordt. Mulisch’ niet geheel doortimmerde analyse geeft een bepaald aspect van de kritiek op regenten duidelijk weer. Het ging weliswaar in beide gevallen om de zelfgenoegzaamheid en het gebrek aan luistervardigheid van de regent, maar Daalder wilde die bestrijden om politiek in de klassieke zin de ruimte te geven, en om formeel bestuur en formele vertegenwoordiging tot levende politiek te maken, Mulisch wilde vertegenwoordigende politiek feitelijk helemaal afschaffen. Hoewel beiden een vorm van ‘democratisering’ natteefden, leidde de kritiek op de regenten van Mulisch in uiterste consequentie tot het tegenovergestelde van wat Daalder beoogde. Het spanningsveld tussen beide opvattingen is tot op de dag gebleven en in hevige mate aan het licht getreden in de Fortuynrevolte, die verlevendiging en verbetering van de politiek wenste, maar ook sterk dreef op een antipolitiek sentiment. Deze spanning klinkt ook enigszins door in de uitwerking die de journalist Van Westerloo gaf aan de opmerkingen van Daudt.

De spanning is een belangrijke reden waarom de term regent zo populair is gebleven. Hij kan dienen om arrogantie in het bestuur aan te klagen en dat is belangrijk in een democratie, maar hij kan ook schelden worden op ‘de politiek’ of op ‘Den Haag’. Dat laatste gebeurt vooral als de criticus meer de houding van stuurman aan wal dan die van geëngageerd burger aanneemt. Vanaf het begin dat moderne verkiezingen werden ingevoerd, is men zich bewust geweest dat die een elite in het leven riepen dan wel bevestigden. De gedachte dat ook democratie een elite kent, was echter nog maar moeilijk acceptabel toen eenmaal de tradities van notablenregering en verzuiling verlaten waren. De kritiek had een reinigende functie en heeft ook tot grote veranderingen in leiderschapstijlen geleid, maar ze kon uit de aard van de

zaak niet leiden tot het einde van alle autoriteit. Er bleef dus altijd ruimte voor kritiek op regenten. Die kritiek was bovendien naar verhouding ook uiterst effectief omdat sinds de jaren zestig bijna niemand meer regent genoemd wilde worden. Hoe meer er meegebogen werd, hoe aantrekkelijker het werd om de kritiek op regentenmentaliteit te gebruiken. Dat tegenwoordig ook veel politici en bestuurders zelf zich tegen regentenmentaliteit keren, zou men dan ook kunnen beschouwen als een teken van grote onzekerheid over hun werk, en deze onzekerheid is alleen productief als ze leidt tot afname van arrogantie, maar niet als ze leidt tot in twijfel trekken van vertegenwoordiging in het algemeen.

Het selectieve verleden van de clichés

Historici zijn in dergelijke debatten al snel wat gehandicapt. Ze letten op de eigenheid van het verleden en aarzelen tegenwoordig bij snelle conclusies over eeuwenoude continuïteiten. De discussie over de ‘regentenmentaliteit’ gaat weliswaar op het eerste gezicht over het Nederlandse verleden, maar zet historici toch op het verkeerde been. Voordat zij zoiets als regentenmentaliteit in het verleden kunnen gaan onderzoeken, moeten ze het clichématige en het generaliserende van de ermee verbonden redenering tegen het licht houden.

Het verhaal over de regentenmentaliteit is teleologisch, ziet het heden dus als verlengde en logisch doel van het verleden. Er ontstaat continuïteit doordat het verleden wordt gereduceerd tot een voor het heden relevante voorgeschiedenis. Een bewering op die basis gedaan is niet per se onwaar, maar wel weinigzeggend en meer waar naarmate die nietszeggender is. Als het bijvoorbeeld een kenmerk van regentenmentaliteit is dat de regent zich niet als vertegenwoordiger maar als eigenmachtig bestuurder beschouwt, dan zijn daarvan in de vroeg-moderne tijd genoeg voorbeelden te vinden. Maar is het opzienbarend dat regenten zich in de zeventiende eeuw niet door electorale overwegingen lieten leiden en, sterker nog, werden de regenten in de Republiek meer door de arrogantie van de macht geteisterd dan de adel of de monarchen in andere Europese landen? Tegenwoordig is er onder historici weinig meer te bespeuren van de oude verontwaardiging over de bestuurspraktijken van de regenten.⁵⁸ En zelfs in de oudere literatuur kwamen de regenten er in de spaarzame en oppervlakkige vergelijkende opmerkingen al bepaald niet slecht af.⁵⁹

Het woord regent suggereert een band met de Republiek, maar die band is dun. Wie bijvoorbeeld de voetnoten bij Daalders oratie naleest, ziet dat niet één daarvan betrekking heeft op de Republiek. Ze gaan alle over de negentiende en twintigste eeuw. Daalder was goed op de hoogte van de Nederlandse geschiedenis, maar maakte geen gebruik van het proefschrift van Roorda en diens vernieuwing van de studie van de regenten. Nu ging het Daalder om de doorwerking van oudere tradities en wees hij op het vormende belang van de periode rond 1800, maar deze nuancerings gingen snel verloren. Toch zijn ze van belang. Er is waarschijnlijk in geen eeuw zo weinig over ‘regenten’ uit de tijd zelf gesproken als in de negentiende, maar ook geen waarin het hedendaagse cliché van de regent zo dicht benaderd is, namelijk als iemand die weliswaar ordelijk bestuurt en niet fraudeert, maar die zich in zijn eigen wereld opsluit en zich weinig van de bevolking aantrekt. De familieregering begon af te zwakken en ambten werden niet meer verkocht, maar het zou moeite kosten een periode te vinden waarin politiek zo ver van de bevolking af stond als het begin van de negentiende eeuw. Toen na 1848 rechtstreekse verkiezingen werden ingevoerd, bleef de spraakmakende gemeente van mening, dat politiek en staat te belangrijk waren om ze aan de bevolking over te laten. Dat veranderde aan het einde van de negentiende eeuw, maar later gingen ook de bestuurders van confessionelen en sociaal-democraten een elite-opvatting van democratie huldigen.

De kritiek op regentendom zegt, ondanks het woord regent, in zeker opzicht dus meer over de negentiende dan over de zeventiende eeuw.⁶⁰ Een extra aanwijzing daarvoor vormt de

beoordeling van Van Hall, die in feite voortkwam uit een familie van *negentiende*, niet zeventiende-eeuwse regenten. Hoe dan ook maakt de kritiek een willekeurige selectie uit het verleden. Kritiek op bestuurlijk provincialisme of stedelijk particularisme horen we tegenwoordig amper. De hedendaagse kritiek op regenten heeft ook geen betrekking op zaken als nepotisme en familieregering. Niemand heeft Willem Drees er bij mijn weten ooit van beschuldigd dat hij voor Willem jr een carrière als ambtenaar en minister had geregeld. Iemand als Fortuyn mopperde wel over vriendjespolitiek, maar dit is toch alleen in overdrachtelijke zin familieregering. Als regententradities zo sterk zijn, waarom is dit gebruik dan als sneeuw voor de zon verdwenen? Ook over een ander oud gebruik, de verkoop van ambten, wordt weinig meer vernomen. Ook hier dringt zich de vraag op hoe dit gebruik zo radicaal heeft kunnen verdwijnen als de ‘regentenmentaliteit’ onuitroeibaar zou zijn. Het is dus duidelijk dat een historische verklaring die verwijst naar onuitroeibare tradities, zal moeten uitleggen waarom sommige tradities blijkbaar onuitroeibaarder zijn dan andere.

De tegenwoordige kritiek concentreert zich op de beslotenheid van het bestuurlijk-politieke milieu, de afstand tot de bevolking, het ontbreken van het afleggen van verantwoordelijkheid en de arrogantie van de macht. Daarvoor zijn in de oudere literatuur zeker aanknopingspunten te vinden, maar vooral onder de achttiende-eeuwse regenten die vaak, tot in een trilogie van romanschrijfster Jo van Ammers-Küller aan toe, van arrogantie en afstandelijkheid werden beschuldigd.⁶¹ Maar als er nu iets is waarom historici de regenten van vóór de achttiende eeuw hebben geprezen, dan is het de *nabijheid* tot de bevolking. De stedelijke bestuurders hadden immers dagelijks met de bevolking te maken. Luister naar Fruin: ‘wat onze voorouders op de Franschen voor hadden, hun talrijke regenten, in hun midden verkeerende bleven voortdurend met hun behoeften en wenschen bekend; terwijl de Fransche Koning, door een drom van hovelingen omgeven, van den wil der natie slechts weinig vernam’.⁶² Volgens Geyl was door die ‘nauwe verbondenheid met een bredere stand’, ‘de oligarchie zeer gevoelig voor kritiek’ en ‘voor de openbare mening, die zich met een voor vreemdelingen verrassende vrijheid uitte’.⁶³ En recentelijk hebben historici weer betoogd dat Holland weliswaar minder ‘democratisch’ was dan Engeland, maar dat de regentenelite wel gebonden bleef aan de stedelijke politieke cultuur waarvan ze deel uitmaakte en daarmee noodzakelijk rekening hield.⁶⁴

Als men hier een traditie uit wil afleiden, dan is dat niet één van ongenaakbaar autisme, maar eerder van een wat zelfgenoegzaam bestuur dat echter als het erop aankwam de bakens wist te verzetten. Regentendom is dan niet de harde lijn van de arrogantie, maar het pragmatisme van het meebuigen. De bevolking beschouwde ondertussen besturen verder als een zaak van de elite, die ze met petitie ertoe kon brengen te doen wat ze nuttig achtte en, als dat niet werkte, kon corrigeren via rellen als een vroeg-moderne en ietwat ruwe versie van het correctief referendum.⁶⁵ Tijdens de Republiek fungeerden rellen als correctiemiddel op de stedelijke elite, in de negentiende en twintigste eeuw zijn er voorbeelden te vinden van mentaal meebuigen van de nationale elite of aanpassing in andere zin onder invloed van een volksbeweging. Het is daarbij dan nog steeds wel de vraag of men dat op rekening van een regententraditie zou mogen stellen.⁶⁶

Vaderlandse politiek in internationale context

Regentenmentaliteit is dus een complexe term die nogal eens alleen in schijn naar het verleden verwijst. Het is dan ook de vraag wat historici er nu uiteindelijk mee kunnen beginnen. Historici zouden zeker preciezer kunnen onderzoeken welke regententradities zijn doorgegeven, welke niet, hoe dit komt, en vooral hoe het proces van doorgeven is verlopen.⁶⁷ Daarbij zou de periode van het einde van de regentenheerschappij tot en met de introductie van het parlementaire stelsel en de democratie veel aandacht verdienen, toen regenten in

eigenlijke zin verdwenen, maar de regenten verschenen op wie zich later de kritiek zou richten: de gedisciplineerde maar weinig responsieve bestuurders van het vertegenwoordigende stelsel.⁶⁸ Verder is het interessant de implicaties van de *term* regent na te gaan. Regent heeft meer burgerlijke dan adellijke connotaties en dat zegt iets over de ontwikkeling van politiek in Nederland. Bovendien zal wel niemand hier in de zaal zich bij een regent een vrouw voorstellen en bij een regentes zullen maar weinigen aan een regent denken.

Toch kan dit alles hooguit een deel van het onderzoek zijn, een nuancering en relativisering van de clichés. Om verder te komen moet dit worden aangevuld met een onderzoek dat breder wordt opgevat. Daalder zag in de regentenmentaliteit een oorzaak van wat hij de politieke ‘lijdelijkheid’ van de Nederlandse bevolking noemde, namelijk haar weinig geïnteresseerde en dociele houding. Eigenlijk vormde dus de bevolking, niet de bestuurder, zijn uitgangspunt. Men kan ook volhouden dat de uitspraken over de regentenmentaliteit in wezen vooral betrekking hebben op het politieke leven in brede zin. Om dat goed te zien, moet iets gezegd worden over de ontwikkeling van politiek in Nederland in een internationale context.

In het verleden hebben historici zich vooral geconcentreerd op het unieke van de Nederlandse geschiedenis. Natuurlijk bezit de geschiedenis van Nederland een aantal eigen kenmerken (alleen al vanwege de logica: anders zou er geen Nederlandse geschiedenis bestaan). En nog in een recent verleden waren historici vooral geïnteresseerd in het wonder van de Gouden Eeuw of in het eigenaardige van de verzuiling.⁶⁹ Deze belangstelling kent echter haar beperkingen. De regenten in de Republiek hadden iets eigens dat hen onderscheidde van bestuurders elders, maar ze verschilden onderling en waren vooral ook kinderen van hun tijd en leken dus in allerlei opzichten op tijdgenoten elders.⁷⁰ De verzuiling heeft iets eigens maar is in allerlei opzichten ook een Nederlandse variant geweest van de op groepsvorming en identiteit gebaseerde partijpolitiek die in die tijd in veel landen voorkwam.⁷¹

De uitbreiding van rechtsstaat en politieke rechten is in Nederland verlopen zonder veel gewelddadige confrontaties of harde strijd. Zo beschouwd lijkt het bestuur zelfs redelijk, gematigd en adequaat te zijn geweest. De politieke ontwikkeling in de negentiende en vroege twintigste eeuw vertoont grote overeenkomsten met een land als Groot-Brittannië, dat echter altijd een veel levendiger politiek klimaat heeft gekend. Het voorbeeld van Groot-Brittannië vormt een (onuitgesproken) maatstaf in Daalder's oratie die begint met een citaat van een Britse gezant die zich in de negentiende eeuw verbaasde over de geringe politieke participatie in Nederland. Daalder's oratie is het werk van een politicoloog die gepromoveerd was op een onderwerp uit de Britse politiek.⁷² Het Britse voorbeeld gold al in de negentiende eeuw. Nederlandse Kamerleden hadden boeken over de House of Commons op schoot, wie in Nederland slavernij en andere misstanden wilde afschaffen, keek naar de overkant van de Noordzee voor inspiratie, en wie het politieke debat wilde stimuleren, richtte verenigingen op die natuurlijk niet dispuut heetten maar ‘debating society’.⁷³

Bedenkingen waren er ook, want de Britten waren wel erg luidruchtig en in het Nederlandse politieke leven golden strikte regels van fatsoen en waardigheid. Dat was niet maar zo een soort preutsigheid, maar had ook te maken met hoe in Nederland politieke resultaten geboekt werden: dat ging vaak beter via gedoseerde mobilisatie en wegen van geleidelijkheid dan via grootscheepse acties.⁷⁴ Daarbij komt nog dat in Groot-Brittannië religieuze betrokkenheid veel directer politiek werd gekanaliseerd dan in Nederland, waar men zich politiek doorgaans vooral als bestuur voorstelde. Publieke betrokkenheid begon in Nederland dus vaak bij religieuze en kerkelijke kwesties.⁷⁵ Ook later kon de kennismaking met de publieke sfeer voor orthodoxe protestanten heel goed het lidmaatschap van een schoolbestuur zijn. Het droeg allemaal bij aan een klimaat waarin politiek meer werd opgevat

als bestuur dan als vertegenwoordiging. En bij politieke vertegenwoordiging dacht men eerder aan beginselen en wereldbeschouwing dan aan de cultuur van het politieke bedrijf. Het parlement heeft hier nooit een culturele wereld gevormd zoals het Britse of in het verleden het Franse.⁷⁶ Het kan helpen te verklaren waarom men tegenwoordig moppert over ‘Den Haag’ en dan doelt op regering, ambtenarij én vertegenwoordiging. Het politieke debat wordt dan snel vergeten en politiek leven buiten het bestuur verwaarloosd. Het lijkt dan soms alsof politiek meer over bestuur gaat dan over vertegenwoordiging en debat.

Zo laat ook vergelijking met Groot-Brittannië zien dat de moderne kritiek op regenten in wezen veel minder gaat over bestuur dan over vertegenwoordiging en politieke betrokkenheid. Wetenschappelijk is de vergelijking vooral interessant als het buurland niet als maatstaf wordt gebruikt, maar simpel als middel tot begrip. Historici hebben altijd moeite gehad buitenlandse politieke voorbeeldwerking als (neutraal) gegeven te beschouwen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de literatuur over de tijd rond 1800. De invoering van een moderne grondwet en een modern parlement, die de afschaffing van de regentenpolitiek bezegelde maar juist de periode van de kritiek op de regenten inluide, vond plaats onder Franse invloed. Het effect daarvan is in het verleden uitvergroot en gediskwalificeerd als buitenlands maakwerk, maar ook, zelfs recentelijk nog, juist gerelativeerd om het autochtone radicalisme te kunnen herwaarderen.⁷⁷ Zo is gewoon onderzoek naar buitenlandse voorbeeldwerking ook nu nog moeilijk. Toch heeft dit type onderzoek de toekomst als tegenwicht tegen de nog steeds eenzijdig nationale oriëntatie van het politiek-historische onderzoek.⁷⁸ Wat in Nederland gebeurde, leek niet alleen op wat elders voorviel, maar was er ook mee verweven, en niet alleen in een crisissituatie als rond 1800. Zo zijn de internationale contacten van politieke stromingen door historici altijd wel erkend, maar slechts als marginaal onderdeel in een nationale geschiedenis. Alleen door meer aandacht te geven aan dergelijke contacten en aan de overname van buitenlandse voorbeelden, zal de grote nadruk op nationale eigenheid kunnen worden gerelativeerd.

Daartoe is zelfs vergelijking niet voldoende omdat ook die weer vaak tot benadrukking van de unieke nationale geschiedenis leidt. Vergelijking van nationale casussen zal immers – zoals iedereen weet die wel eens een internationaal vergelijkende politiek-historische conferentie bezoekt – al snel de verschillen en dus het unieke van ieder nationaal geval benadrukken. De politicoloog Daalder heeft zich onderscheiden door internationaal vergelijkend onderzoek, maar ook hij ontkwam niet aan de zuigkracht van de continuïteitsgedachte waardoor verschijnselen in Nederland Nederlandse verschijnselen worden die uit het nationale verleden verklaard moeten worden. Voordat je het weet wordt van alles verklaard uit quasi-eeuwenoude regententradities die maar deels met de Republiek te maken hebben en zeker deels een Nederlandse variant zijn van de spanningen die inherent zijn aan moderne vertegenwoordigende politiek ofwel tenminste in veel West-Europese landen zijn waar te nemen.

In de populaire kritiek op ‘regentenmentaliteit’ lopen kritiek op de arrogantie van de macht, op het Nederlandse vertegenwoordigende stelsel in het bijzonder en het vertegenwoordigende stelsel in het algemeen door elkaar. Historici kunnen trachten te onderzoeken welke continuïteit er in de regentenmentaliteit schuilt. Minstens zo belangrijk is dat zij de tijdgebondenheid van zowel de regentenwereld als de kritiek op regenten tonen. Dan blijkt bijvoorbeeld dat de kritiek op regenten tot de jaren zestig over het bestuur ging en na die tijd over de relatie met de kiezers. De eisen aan politici worden er daardoor niet duidelijker op en hun werk blijft lastig. Zelf maken ze het niet beter als ze de verkeerde antwoorden geven zoals de hele dag willen luisteren naar hun kiezers of hun een pose van daadkracht voorspiegelen. Voor dit soort kwesties biedt het werk van historici natuurlijk geen oplossing. Toch kunnen historici door gewoon hun eigen werk te doen sommige ervan verhelderen. Ze kunnen dat alleen als ze de eenheid, de continuïteit en het unieke karakter van de vaderlandse

geschiedenis ter discussie willen stellen. Quasi-historische verklaringen moeten het begin en niet het einde van hun werk zijn.

Sommige wetenschappers zien hun loopbaan als een gevecht, ik zie de mijne, als dat beeld in deze omgeving is toegestaan, als een vorm van crowd surfing: bij popconcerten worden leden uit het publiek soms hoog op de handen van de opeengepakte massa naar voren gedragen. Dat kan riskant zijn, want je kunt een keer vallen, maar vele handen maken licht werk.

Hoe verder men komt in de tijd, hoe meer mensen men dank verschuldigd is. Ik zal deze keer daarom de mensen overslaan die ik bij een vorige keer kon bedanken. Dat geldt zelfs voor mijn meelezers, zonder wie ik dit verhaal achterstevoren en door elkaar zou hebben uitgesproken.⁷⁹ Het geldt ook voor mijn Groningse onderzoeksgroep die langzamerhand neerdaalt in de voetnoten, en dat is toch eigenlijk de plaats waar historici thuishoren. Maar ook dan blijft er nog genoeg te danken over. Ik dank het College van Bestuur en het faculteitsbestuur voor het grote vertrouwen dat uit mijn benoeming op deze mooie plek blijkt en zeker ook voor de manier waarop ze me meteen thuis hebben laten voelen aan deze voor mij nieuwe universiteit. Daarvoor dank ik ook het Instituut voor Geschiedenis. Ik doe dat graag in de persoon van zijn voorzitter, Wim van den Doel. Hij verpersoonlijkt de uitstekende werkomgeving waarin ik hier ben beland, een afdeling met veel nieuwe mensen, veel elan, een aangename sfeer en een goede organisatie. Wat later legde Jan Bank mij uit op wat voor prettige plek ik bij de sectie Vaderlandse Geschiedenis zou belanden als zijn opvolger, zoals hij Ivo Schöffner was opgevolgd, en toen ik hier aankwam, regelde Femme Gaastra als vanzelf de introductie. Hij leidde voor mij de groep professionele en prettige vaste docenten Bart van der Boom, Dennis Bos, Maurits Ebben, Henk den Heijer en Judith Pollmann die met de andere betrokkenen de sectie Vaderlandse Geschiedenis maken tot een mooie mix van ervaring en vernieuwing. Ik kan nog veel leren van mijn collega's in de sectie, de afdeling en de faculteit, en niet in de laatste plaats ook van de studenten. Ik kan me alleen nog een aanstelling voorstellen met contact met studenten. Zij zijn het leven van de universiteit.

Deze betrekking vraagt om wijsheid. Daarom vroeg ik kort na de verhuizing bij de kapper met een mengeling van verwachting en onrust hoe het met de grijze haren gesteld was. Oh meneer, zei de kapster die duidelijk een cursus communicatie met de klant had gehad, daar is nog helemaal geen sprake van. Helaas ben ik het eufemisme vergeten waarmee zij uitlegde wat er dan wel met mijn haar aan de hand was. Het was niet helemaal het goede antwoord en het ging echt mis toen ze daarna volhield dat ze aan mijn accentloze Nederlands niet kon horen waar ik vandaan kwam. Een accent is een verleden en als historicus geef je het verleden niet op, zeker niet in wetenschappelijke zin. Een Gronings accent (met misschien een heel klein vleugje Amsterdam) zal in mijn vakbeoefening wel herkenbaar blijven. Maar historici weten ook dat traditie en verleden veranderlijk zijn.

Bijna een jaar geleden stond ik nog afscheid te nemen van Groningen en heeft Hilde me ten slotte maar in de auto gestopt en zijn we richting Leiden gereden. Na enige tijd kwamen we er toen achter dat het middelpunt van de wereld zich van Groningen naar Voorschoten had verplaatst. En daar zal het nog wel een tijdje blijven liggen. Ik heb gezegd.

¹ Pieter Tops, *Moderne regenten. Over lokale democratie* (Amsterdam/Antwerpen 1997) 11-12; 197.

² *De Volkskrant* 29 oktober 1977 (in deze periode meer vergelijkbare uitingen van Lindner).

³ Harry Mulisch, *Bericht aan de rattenkoning* (Amsterdam 1966) 147.

⁴ Pim Fortuyn, 'Nieuwe regenten', *Elsevier* (1997) nr 23, 19; idem, *De puinhopen van acht jaar paars* (Uithoorn/Rotterdam 2002) 11-12. Ook de socioloog Ernest Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren. Een visie op Nederland en de Nederlanders* (Amsterdam 1991) 54-56, is positief over vooral de regenten uit de Republiek.

⁵ Zie bijv. het overigens interessante stuk van J.Th.J. van den Berg, 'PvdA toont weer gedrag van regent', *NRC Handelsblad* 21 maart 2005.

- ⁶ Bijv. 'Eeuwig regentendom' in Grimbert Rost van Tonningen, *Uitverkoren maar niet bevlogen. Hoe doorbreken wij het bleke en verstarde leiderschap in Nederland* (Heemstede 2005) 103-114.
- ⁷ Vgl. o.a. A.J.C.M. Gabriëls, 'Regenten en regering: enige institutionele en politieke aspecten van stedelijk bestuur binnen én buiten de provincie Holland', *Bulletin Werkgroep Elites* 5 (december 1983) 9-14.
- ⁸ Joan Derk van der Capellen, *Aan het volk van Nederland. Het patriottisch program uit 1781* ed. H.L. Zwitzer (Amsterdam 1987) 52.
- ⁹ Mirabeau, *Aux Bataves sur le Stathouderat* (Londen 1788) m.n. 85-90.
- ¹⁰ *Grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen* 2 dln. (Amsterdam 1784) I, 184, 191. Vgl. o.m. N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2004) 212-213.
- ¹¹ R. Fruin, 'De correspondentien van regenten in de Republiek' (1864-1867), in: idem, *Verspreide geschriften* P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller Fz. ed. IX (Den Haag 1904) 185.
- ¹² Johan E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795* 2 dln. (1903-1905; Amsterdam 1963) I, xxxiii.
- ¹³ J. de Witte van Citters, *Contracten van correspondentie en andere bijdragen tot de geschiedenis van het ambtsbejag in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (Den Haag 1873-1875) ii, en de inleiding als geheel. De contracten waren voordien niet onbekend, maar de studies van De Witte die al in de jaren 1860 verschenen in de *Nederlandsche Spectator* maakten er een thema van.
- ¹⁴ Recentelijk bijvoorbeeld in Julia Adams, *The familial state. Ruling families and merchant capitalism in early modern Europe* (Ithaca/Londen 2005) 146-150 en passim.
- ¹⁵ P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* (3^e druk; Leiden 1925-1926) II, 267, 423-427; III, 376-378, 431-437.
- ¹⁶ P. Geyl, 'Historische biographieën. Oldenbarnevelt en zijn betekenis' (1938), in: idem, *Studies en strijdschriften* (Groningen 1958) 105.
- ¹⁷ P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam* (Amsterdam/Antwerpen 1961-1962) II, 610-615; III, 723, 781-789; IV, 998-1013.
- ¹⁸ Jan en Annie Romein, *De lage landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandse volk* (1934; Amsterdam 1973) 247, 260 en passim. Deze zin is eerder geciteerd door Siep Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983) 139, nt 6.
- ¹⁹ J. van Vloten, *Algemene geschiedenis des vaderlands door J.P. Arend* vijfde deel, eerste stuk (Haarlem 1882) 13-14 (over de contracten van correspondentie); Willem van Ravesteyn jr, *Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam gedurende de 16de en het eerste kwart der 17de eeuw* (Amsterdam 1906) o.m. 170-171; L.J. Rogier, 'De ware vrijheid als oligarchie (1672-1747)' (1954, 1964), in: *Vaderlands verleden in veelvoud*, 292-311.
- ²⁰ J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de 17^e eeuw* (1941; Groningen 1984) 49.
- ²¹ S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam 1961) 40; zie ook 37-40. De uitspraak heeft vooral betrekking op de handhaving van de openbare orde. De passage werd eerder geciteerd door C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848* (Heerlen 1965) 28.
- ²² Daniel Jeen Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1961); D.J. Roorda, 'Het onderzoek naar het stedelijk patriciaat in Nederland', in: W.W. Mijnhardt ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht/Antwerpen 1983) 130; idem, 'Het Hollandse regentenpatriciaat in de 17^e eeuw' (ca. 1962) in: *Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500* (Den Haag 1975) 242 (over Hoofst).
- ²³ Roorda, *Partij en factie*, 25.
- ²⁴ Maarten Roy Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* (Amsterdam/Dieren 1985) 255, corrigeert Roorda zelfs en is positief over de contracten van correspondentie.
- ²⁵ Roorda, *Partij en factie*, hoofdstuk 2, paragraaf 2; Jacobus Wilhelmus Smit, *Fruin en de partijen tijdens de Republiek* (Groningen 1958).
- ²⁶ R. Fruin, *Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog 1588-1598* (Den Haag 1924) 46-51 (citaat op 48).
- ²⁷ Zie over deze politieke houding in het algemeen onder meer Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992) en Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997).
- ²⁸ G.J. Renier, *De Noord-Nederlandse natie* (Utrecht 1948) 121.
- ²⁹ Roorda, *Partij en factie*, 240 (insiders en outsiders), 246 en passim (populariteit niet van belang).
- ³⁰ Luuc Kooijmans, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad, Hoorn 1700-1780* (Bataafsche Leeuw 1985) 48, 52, 69, 92-93; citaat, uit een brief van J.M. van Stralen aan Willem V uit 1769, op 76.
- ³¹ Joop de Jong, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht/Antwerpen 1987) 34.

- ³² Prak, *Gezeten burgers*, 209-210; J.Th.J. van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970* (Weesp 1983) vooral 133 evv.
- ³³ Bijv. C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848* (Heerlen 1965) o.m. 18-19; J. de Vries, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (1959; Leiden 1968) 179 (met de nodige nuancerings). Vgl. het aloude cliché bij C.W. de Vries, 'Regenten-wijsheid?', *Economisch-Statistische Berichten* (1938 II) 825: 'Maar de staatsgezinde regenten faalden, omdat zij slechts beschikten over regenten-kennis. Zij hadden kennis omtrent de financiën, maar zij misten het staatsmansinzicht in de nooden van de toekomst.'
- ³⁴ I. Schöffers, 'Het politiek bestel van Nederland en maatschappelijke verandering' (1973), in: *Vaderlands verleden*, 640-641. Schöffers verwees naar Daalder en Lijphart.
- ³⁵ A.H. Gerhard in 1938, geciteerd in Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 118; dit boek ook voor de volgende voorbeelden.
- ³⁶ *De Maasbode* 4 juli 1951, geciteerd door E. Messer, *Dr. Willem Drees* (z.p. ca. 1961) 98.
- ³⁷ P.A. Diepenhorst, *Herinneringen* J. de Bruijn en R.E. van der Woud ed. (Amsterdam 2003) 78: waarschijnlijk 1940-1945 opgetekend; *Algemeen Handelsblad* 1 december 1933.
- ³⁸ Ruud Lubbers, *Samen onderweg. Over democratie, christendom en samenleving, economie en internationale vraagstukken* ed. Arendo Joustra en Erik van Venetië (Utrecht 1991) 317.
- ³⁹ J.J. Buskes, *Hoera voor het leven* (Amsterdam 1963) 236.
- ⁴⁰ G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie II* (Kampen 1980) 34.
- ⁴¹ H. Daalder, 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek' (1964), in: idem, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995) 16, zie ook 142 ('blijvend effect'); idem, 'Het dualisme in ons staatsbestel: mythe en realiteit' (1957) en 'Oud-republikeinse veelheid en democratisering in Nederland' (1987), in: idem, *Politiek en historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap* J.Th.J. van den Berg en B.A.G.M. Tromp ed. (Amsterdam 1990) 91 en 77.
- ⁴² Mulisch, *Bericht aan de rattenkoning*, 197 en passim; de volgende citaten op 87-88.
- ⁴³ Mulisch verbindt regenten en koloniën aan elkaar. Regenten waren in de koloniale context overigens juist de inlandse vorsten, maar later zou H.J.A. Hofland, *Tegels lichten* (Amsterdam 1972) zonder het woord regent te gebruiken dezelfde bestuurdersmentaliteit ook koloniaal noemen.
- ⁴⁴ Igor Cornelissen, 'Mr. G. van Hall: "Ik heb nooit de illusie gehad dat ik Amsterdam regeerde', *Vrij Nederland* 1 december 1968, 4; 'De vorigen', *Algemeen Handelsblad* 28 december 1968 (daar ook de opmerking van mevrouw Van Hall).
- ⁴⁵ Kop van een artikel in *De Nieuwe Limburger* 10 mei 1967. Bijv. in een recensie van Van Halls memoires wees *De Tijd* 22 april 1976 op het beeldbepalende karakter van Mulisch' pamflet.
- ⁴⁶ "'Metamorfose". Ons kort verhaal', *Provo* 15 (maart 1967). Vgl. over Provo summier Niek Pas, *Imaazje! De verbeelding van Provo 1965-1967* (Amsterdam 2003) 136 (regentenmentaliteit) en 333 (Van Hall).
- ⁴⁷ Dit beeld klinkt bijvoorbeeld door in een artikel over hem in *De Telegraaf* 24 december 1963.
- ⁴⁸ Bijv. *De Telegraaf* 24 december 1963; *De Nieuwe Limburger* 10 mei 1967.
- ⁴⁹ M.C. van Hall, *Drie eeuwen. De kroniek van een Nederlandse familie* (Amsterdam 1961); G. van Hall, *Ervaringen van een Amsterdammer* (Amsterdam/Brussel 1976) 9-10.
- ⁵⁰ Bijv. Koets in Jan Rogier, 'Dr P.J. Koets', *Vrij Nederland* 1 augustus 1970, over 'werkelijke regentenfiguren'; Van Walsum in 'De vorigen', *Algemeen Handelsblad* 28 december 1968. Zie ook het hoofdstuk over de Haagse burgemeester Henri Kolfschoten aan het einde van het populair wetenschappelijke G. Pikkemaat, *Regenten en magistraten* (Alphen a/d Rijn 1967) waarin de regenten vanaf de late middeleeuwen gevolgd worden. Vgl. veel later nog de conservatieve CDAer A.J. Kaland in Jeroen Terlinge, 'Regent is geen scheldwoord, zeker niet', *Vrij Nederland* 9 december 1989, 4: 'Regent is geen scheldwoord. Zeker niet. Een goede bestuurder moet een betetje regent zijn. Een goede voorzitter heeft autoritaire trekjes. Ik heb nooit alleen vertolker willen zijn van de communis opinio.'
- ⁵¹ *Drees 90. Geschriften en gesprekken* (Naarden 1976) 296.
- ⁵² Vgl. de verkiezingsreclame rond KVP-lijsttrekker Gerard Veringa in 1971: 'Een nieuw soort politicus, die onder alle omstandigheden bereid is te praten, te luisteren, te onderwijzen én te leren. Geen onaantastbare autoriteit. Geen traditionele regent. Gewoon een geëngageerd man' (geciteerd door Jan Willem Brouwer en Johan van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof. P.J.S. de Jong, een biografie* (Den Haag 2001) 215.
- ⁵³ Bijv. al A. Nuis, *Wat is er gebeurd in Amsterdam?* (Amsterdam 1966) 41 over de regentenmentaliteit. De auteur werkte bij het instituut voor de wetenschap van de politiek (UvA) en was ook deelnemer aan het brede culturele protest tegen de regenten. Zie ook onder veel meer Van der Staay en Hulsman in F.E. Frenkel ed., *Provo. Kanttekeningen bij een deelverschijnsel* (Amsterdam 1966) 115, 190.
- ⁵⁴ H. Daudt, 'Recente opvattingen over democratie' (1967) in: idem, *Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1995) 295.

-
- ⁵⁵ Hans Daudt, 'Een paars intermezzo?' in: *Zeven jaar paars. Het tweeëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 2001) 35-52; vooral 46-49.
- ⁵⁶ Gerard van Westerloo, *Niet spreken met de bestuurder* (Amsterdam 2003) 245-266, een (lichte) bewerking van een op 4 mei 2002 in *NRC-Handelsblad* verschenen reportage.
- ⁵⁷ Daalder, 'Leiding en lijdelijkheid', 12, 31.
- ⁵⁸ Men zie bijv. in een internationaal vergelijkende bundel Maarten Prak, 'The Dutch Republic's city-state culture (17th-18th centuries)', in: Mogens Herman Hansen ed., *A comparative study of thirty city-state cultures* (Kopenhagen 2000) 343-358. Ook vergelijkend is Ann Katherine Isaacs en Maarten Prak, 'Cities, bourgeoisies, and states', in: Wolfgang Reinhard ed., *Power elites and state building* (Oxford 1996) 207-234.
- ⁵⁹ Zie bijv. de hiervoor aangehaalde voorbeelden van Fruin, Huizinga en Geyl.
- ⁶⁰ Een vergelijkbaar besef enigszins bij de journalist Max van Weezel, 'Lang leve het regentendom', *Vrij Nederland* 15 juni 2002, 20-21: de benoemde burgemeester eerder te wijten aan 'Napoleon' dan aan 'de zeventiende-eeuwse regenten'.
- ⁶¹ Jo van Ammers-Küller, *Heeren, knechten en vrouwen. De geschiedenis van een Amsterdamsche regentenfamilie in de jaren 1778 tot 1813* 3 dln. (Amsterdam 1936) waarin de regenten beschreven worden met de clichés waarmee vaak de adel is geschetst. Van de historici bijv. Rogier, 'De ware vrijheid als oligarchie', 311.
- ⁶² Fruin, *Tien jaren*, 37.
- ⁶³ Geyl, *Nederlandse stam* III, 782.
- ⁶⁴ William Speck en Davids en Lucassen in: Karel Davids en Jan Lucassen ed., *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995) 187 en 449.
- ⁶⁵ Zie bijv. Marc Boone en Maarten Prak, 'Rulers, patricians and burghers: the Great and the Little traditions of urban revolt in the Low countries', in: Davids en Lucassen ed., *Miracle*, 99-134, en andere studies van Prak.
- ⁶⁶ James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam/Meppel 1995) over de meebuigende elite in de jaren zestig.
- ⁶⁷ Onder de schaarse studies die de ontwikkeling ook na de val van de Republiek volgen is Cornelis Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950; een sociologische benadering* (Amsterdam 1986).
- ⁶⁸ Deels heeft Maarten Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het revolutietijdvak, 's Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999) dit gedaan, maar een studie waarin politiek-bestuurlijke tradities aan de hand van bestuurlijke families in deze periode en tot 1848 worden vervolgd ontbreekt.
- ⁶⁹ Karel Davids, Jan Lucassen, Jan Luiten van Zanden, *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon* (Amsterdam 1988); Davids en Lucassen ed., *Miracle*.
- ⁷⁰ G. de Bruin, 'Het politiek bestel van de Republiek: een anomalie in het vroegmodern Europa?', *BMGN* 114 (1999) 16-38.
- ⁷¹ Bernard Manin, *The principles of representative government* (Cambridge 1997) 206-218; vgl. Henk te Velde, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (2004) 106-123.
- ⁷² H. Daalder, *Organisatie en reorganisatie van de Britse regering 1914-1958* (Assen 1960).
- ⁷³ Hier refereer ik aan binnenkort te voltooien promotie-onderzoek van respectievelijk Jouke Turpijn, Maartje Janse en Jaap van Rijn, RUG.
- ⁷⁴ Henk te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw* (2004) 193-205.
- ⁷⁵ Vgl. Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992); Hanneke Hoekstra, 'De kracht van het gesproken woord. Politieke mobilisatie en natievorming bij Kuiper en Gladstone', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 116 (2003) 494-511; idem, *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005) hoofdstuk 2; binnenkort te voltooien promotie-onderzoek van Annemarie Houkes, RUG.
- ⁷⁶ Zie bijv. Henk te Velde, *Het theater van de politiek. Rede* (Amsterdam 2003).
- ⁷⁷ In het begin van de 20^e eeuw was er het werk van H.T. Colenbrander, recentelijk Joost Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003) 585; zie ook idem, *De Nederlandse revolutie. Vrijheid, volk en vaderland, 1783-1799* (Nijmegen 2005).
- ⁷⁸ Zie Henk te Velde, 'Political transfer. An introduction', *European Review of History* 12 (2005) 205-221, voor een uitwerking van deze gedachte.
- ⁷⁹ Piet de Rooij, Judith Pollmann en Mieke Aerts.